

Минає 100 років найпершому українському бойовику

Лариса Брюховецька

Ідеться про двосерійну «Укразію», фільм Одеської кінофабрики 1925 року, який надійно прописаний в історії українського німого кіно й донині привертає до себе увагу фахівців. Тривалістю (дві серії!), гостротою сюжету і наповненістю подіями. Додамо режисерську вправність та якість акторських робіт, насамперед виконавця головної ролі – Миколи Панова. У рік виходу на екрани «Укразія» викликала глядацький азіотаж. Преса фіксувала: хоча фільм триває чотири з половиною години, глядачі не можуть ні на мить відірватися від екрану. За словами Ол. Мар'ямова, «Укразію» було зроблено за канонами голлівудських ковбойських бойовиків: такі ж стрибки з даху вагона на дах зустрічного поїзда, запаморочливі погоні на конях, що скачуть з шаленою швидкістю, демонічні злочинці з денікінської контррозвідки¹.

Так, у той ранній період жанрове кіно мало неабияку владу над глядачами. Й українці можуть пишатися, що до таких належала й вітчизняна картина. Кілька слів про обставини, які сприяли появі «Укразії». По-перше, події, які відбувалися на теренах України з 1917 по 1920 рік, – це невичерпне джерело кіносюжетів. По-друге, на час її виходу українська кіноіндустрія успішно пройшла період становлення й прагнула утвердитись у творчому плані та завоювати глядача. Цьому сприяли історичні обставини: після смерті вождя пролетаріату в Москві тривала боротьба за владу, тож в УСРР скористалися відносною автономією: інтенсивно працювала Академія наук, розвивалася економіка, в тому числі кіноіндустрія. Наркомат освіти, якому було підпорядковане ВУФКУ, втілював у життя українізацію і мав великі амбіції щодо розвитку кінематографа з огляду на його популярність і вплив на маси. В здійсненні цієї мети 1925 рік був визначальним у сенсі переходу від старої школи кіно до школи нової, що її обличчя визначали недавні події та сподівання на вільний розвиток національної культури. Щоправда, радянські кадри в кінематографі, на відміну від театру, ще не сформувалися. Але нова доба покликала до життя нові жанри і нові сенси, й «Укразія» проклала шлях у цьому напрямі, стала відгуком на цей запит. І що примітно, саме події, пов'язані з боротьбою більшовиків за владу, й дали поживу для цієї масштабної картини.

Досить своєчасно став у нагоді пригодницький роман «Укразія» початкуючого автора Миколи Борисова (1889–1937). Потомствений кадрований військовий (1910 року закінчив

¹ Мар'ямов А. М. Харків. А не переменить ли профессию ещё раз? // Довженко. М.: Молодая гвардия, 1968. С. 62. 383 с. (Жизнь замечательных людей. Серия биографий; Вып. 24 (444)).

Афіша фільму «Укразія». Режисер Петро Чардинін. Одеська кінофабрика ВУФКУ, 1925.

Київське військово училище), учасник Першої світової війни, котрий у громадянську воював на боці більшовиків, після контузії, лікуючись в Одесі, почав займатися літературною творчістю, друкуватися у місцевих журналах. То був час експериментів і появи нових жанрів, що їх автори називали по-різному: Борисов «Укразію» та її продовження «Четверги містера Дройда» (1929) назвав «кінороманами». Роман, за яким створено картину, вийшов 1924 року і був написаний на основі реальних подій². Ідеться про період, коли Одесу захопили білогвардійці. Як стверджує історик Василь Зіггалов, дії армії Денікіна у 1919–1920 роках в Україні фактично були не просто воєнними діями часів громадянської війни, а багато у чому нагадували геноцид. Командувати «Новоросією» Денікін призначив генерала М. Шілінга (у фільмі – комендант Одеси, генерал Білінг). У романі відтворено дії більшовицького підпілля в контррозвідці армії Антона Денікіна й інтригу, як і належить у пригодницькому кіно, збережено до фіналу.

² «Судячи за хронологією "Послужного списку", вміщеного в карній справі, довоєнна, воєнна (Першої світової) й революційна пора для М. Борисова складалася як неспинний калейдоскоп подій, посад, підрозділів, міст і місць. Ота військова та воєнна служба пізніше талановито описана в романі "Мертвий бар'єр" (1933) і в низці віршів та оповідань. Зауважу, що писав М. Борисов російською мовою, але ряд його творів (романи "Мертвий бар'єр", "Квінт", повість "Vive la commune!"), написаних у 1920-30-их, тоді ж перекладені українською. Зокрема роман "Мертвий бар'єр" переклав видатний поет Євген Плужник, про твори М. Борисова писали відомі учасники "українського ренесансу" 1920-их». Цит. за: Поліщук Володимир. Забутий черкаський письменник і демократ. До 125-річчя з дня народження Миколи Борисова. Черкаський край. 31.X.2014.

За словами фахівців Центру О. Довженка, «роман дуже живий і динамічний, а головне – в ньому безліч побутових деталей та ознак культури буденності революційного часу, які зазвичай вислизують з «великих» романів. Життя Одеси під орудою Добровольчої армії показано соковито й дошкульно: відчайдушні розваги, музика, наркотики, повії, вкрадені статки, шпигуноманія, зрада на тлі панічного страху перед завтра й краху знайомого старого світу. Все це в 1925 році, хай і з позиції осуду декадентства, можна було ще описувати й навіть показувати на екранах»³.

З огляду на успіх твору, а вслід за ним і фільму, Борисова запросили у штатні співробітники ВУФКУ, де він працював у 1923–1926 роках і написав сценарії (деякі у співавторстві) до короткометражок «Аристократка», «Вендета», «Радянське повітря», «Герой матчу».

Твори Миколи Борисова, а їх було чимало, мали читацький успіх. Але його життя завершилось трагічно. Тих, хто володів іноземними мовами, а цей письменник, крім англійської і французької, вивчав ще й есперанто, НКВС автоматично зараховувало до шпигунів. І якщо герой-підпільник у його «Укразії» у ворожому середовищі спритно виходив сухим з води, то його творцеві випало інше: перш, ніж його розстріляли в 1937-му, з нього відомими методами вибивали зізнання «у ворожих діях».

Сценарій «Укразії» він написав спільно з Георгієм Стабовим, також колишнім кадровим військовим, котрий після закінчення війни писав п'єси, а з 1926 року реалізувався як успішний режисер (фільми «Два дні», «Перлина Семираміді» та ін.). Його також не оминула підозра каральних органів, він був арештований за доносом, щоправда, звільнений і на початку 1930-х покинув Одесу і свою професію, емігрував до Москви, де й помер 1968 року.

Режисером фільму був Петро Чардинін (Красавчиков, 1872–1934) – людина з великою творчою біографією. Він почав роботу в кіно 1906 року як режисер приватної фірми Олександра Ханжонкова. Значна частина його фільмів були екранізаціями літературних творів: «Одруження» і «Мертві душі» (за Гоголем) та історичними стрічками – «Боярин Орша», «Чарівниця», «Мазепа», в яких знімалися зірки того часу – Іван Мозжухін, Віра Холодна, Наталя Лисенко, Віра Кораллі, Володимир Максимов, Вітольд Полонський, Осип Руніч, Іван Худолєєв. Після 1916 року, залишивши фірму Ханжонкова, він разом з кінопідприємцем Харитоновим заснував нову, збудувавши в Москві фабрику. Характерно, що війна не зупинила його роботу: 1918-го переїхав до Одеси, де 1920-го року поставив дві стрічки: «Червоний Касьян» та «Оповідання про сімох повішених» за твором Леоніда Андрєєва. За ці фільми білогвардійці його ув'язнили. Вцілівши, він покидає Одесу і з 1920 по 1923 рік працює по закордонних кінофабриках – в Італії, Франції, Німеччині. 1923 року ВУФКУ, гостро потребуючи фахівців, запросило його на роботу.

1925 року йому, як і оператору «Укразії» Борису Завелеву, належала монополія у постановках, адже нові кадри режи-

Кадр з фільму «Укразія».

серів та акторів, яких запрошували з театрів, тільки включалися в роботу на кінофабриці (зокрема, чиновникам ВУФКУ вдалося вмовити Леся Курбаса поставити кілька коротких фільмів). Іван Кавалерідзе уже в другій половині ХХ століття згадував: «До прикрасі мало написано й про П. Чардиніна – на диво доброзичливу людину, чесного митця, який щедро передавав молоді свій досвід, навчав її не ремесла, а професії (можливо, кінознавців лякало те, що він якийсь час перебував на еміграції)»⁴.

Самовіддача і працездатність Чардиніна вражають: тільки за перші два роки у ВУФКУ він поставив шість фільмів. 1924-го: «Господар чорних скель» (зіграв пустельника Абіші), «Кандидат у президенти», «Магнітна аномалія» (сатирична комедія, яка висміювала бюрократів-волокітників), 1925-го: «Винахідник», «Генерал з того світу» (вийшов у кіножурналі «Маховик» № 2, 1925, сценарій написав разом з М. Борисовим), де показано пробудження генерала імперської армії у радянській росії.

Петра Чардиніна, завдяки солідному професійному досвіду і творчій дисципліні, в 1920-х роках визнали провідним кінорежисером Одеської кінофабрики. Він прийняв пролетарську революцію, зміг вписатися у вимоги часу і доклав зусиль для впровадження в русифікованому кіно українізації. Саме йому, корінному росіянину, випало вже зовсім в іншому жанрі створити масштабні історичні полотна: «Тарас Шевченко» (1926) і «Тарас Трясило» (1927), що стали справжніми бестселерами й мали глядацький успіх в Україні та за кордоном.

В журналі «Кіно» в січні 1926 року повідомлялося: «На початку 1926 року радянська кінематографія святкувати ювілей двадцятирічної роботи одного з найстаріших і найдосвідченіших своїх працівників – Петра Івановича Чардиніна»⁵. Немає сумнівів, – зазначалося, – що це ім'я буде записано в історію українського кіно, бо «твори Чардиніна чи не одні з перших і найкращих творів нашого молодого мистецтва. Підсумок: за двадцять років роботи

³ Source: <https://vufku.org/found/ukraziia>

⁴ Микола Шудря. Геній найщирішої проби. К.: Юніверс, 2005. С. 207.

⁵ Двадцять років роботи // Кіно, 1926. № 2/3. С. 25. Без підпису.

в кіно поставив більше двохсот картин»⁶. Було створено ювілейну комісію, але святкування не відбулося: Петро Іванович надто дорожив своїм часом. «Ювілей П. І. Чардиніна відкладено до випуску фільму “Тарас Шевченко”, тому що зараз П. І. Чардинін обтяжений працею. Ювілейна комісія одержує зі всіх кінців СРСР привітання»⁷. В наш час – час масового себелюбства і жадання слави – такої байдужості до власного пошанування уявити просто неможливо. А двосерійний «Тарас Шевченко» за сценарієм М. Панченка і Д. Бузька, незважаючи на великий і складний обсяг робіт, група на чолі з Чардиніним закінчила своєчасно, навіть на місяць раніше.

Та повернемося до «Укразії». На думку тогочасних критиків, трюки в ньому використані не заради трюків, фільм наповнений революційним сюжетом. Знайдено нові прийоми, є низка дуже яскравих дотепних штрихів. Комічне перетинається з трагічним, і ці контрасти хвилюють глядача. Про те, як працював Петро Чардинін над «Укразією», залишив спогади Лазар Бодик, який працював на Одеській кінофабриці з 1924 року як асистент режисера. Щоправда, ті спогади стосувалися роботи адміністративної, та все-таки... «Фільм був великий за обсягом – у двох серіях, брало в ньому участь багато дійових осіб, будувалися на той час грандіозні декорації, знімалися великі масові сцени. <...> Під керівництвом художника Уткіна декорації будувалися швидко, добротню, з врахуванням можливостей кінокамери, з точним розрахунком.

І ось між декораціями вже розставляють меблі, реквізит. Декорацію готують здати режисерові Чардиніну.

Першим у павільйоні з'являється оператор Борис Ісакович Завелев, великий майстер свого діла, який багато років ще до Жовтневої революції працював у кінофільмах Ханжонкова та Єрмольєва. <...>

Петро Іванович Чардинін, як завжди, в чорному, наглухо застебнутому френчі з високим коміром, уважно, з-під окулярів, трохи скосивши очі, оглядає своє «військо», а далі дуже коротко ставить завдання учасникам зйомки. Одна репетиція, друга. І нарешті реквізитор Шмальц з похмурим виглядом ставить на стіл тарілки з різноманітною закускою, вази з фруктами й грізним тоном попереджує: Їсти тільки під час зйомки, бо не настачиш на вас. <...>

Працював режисер Чардинін швидко і впевнено. В його роботі відчувався великий досвід професіонала. Щоправда, з акторами працював він мало, довго не репетирував, бо актори грали свої ролі грамотно, але особливих творчих пошуків у Чардиніна не було. Усе в нього було розписане точно. Монтажні переходи одноманітні – загальний, середній, великий план. Мізансцени будувалися стандартно, завжди обличчям на апарат»⁸.

У постановника було повне порозуміння з так само продуктивним оператором Борисом Завелевим – уже в ра-

дянський час той зняв 35 фільмів, але, на думку тодішніх фахівців, вони не завжди підтверджували його високу репутацію в дореволюційній кінематографії. Однак фільми «Укразія» (1925) і «Звенигора» (1927) виділялися як цікаві в зображальному плані.

В «Укразії» знімалися досвідчені актори. Матвій Ляров зіграв генерала Біллінга, коменданта Одеси. (Петро Масоха згадував: «Маститий артист М. Ляров з Одеського театру російської драми вражав поважним виконанням своїх ролей у кіно, а також і серйозністю своєї поведінки. <...> Яскраві зовнішні дані на ролі злодіїв допомогли йому створити багато гострохарактерних образів».) Актор Юрій Чернишов зіграв англійського посла Бартлета, Іван Капралов – його водія, Микола Салтиков – Галайду, молода Дар'я Зеркалова – на той час акторка Одеського театру російської драми – підпільницю Катю, Василь Коврігін, котрий знімався у фільмі «Остап Бандура» Володимира Гардіна і в «Господарі чорних скель», – офіцера-льотчика Лисевичького. У головній ролі – денікінського офіцера Енгера, який шукає більшовицького агента, врешті з'ясовується, що це одна і та особа, – знімався корифей російської кінематографії Микола Панов. Його акторська біографія багата, він не емігрував і продовжував зніматися: 1924 року у фільмі «Остап Бандура» зіграв генерала Корнягіна, згодом грав царських жандармів у відомих фільмах «Провокатор» і «Ордер на арешт». Виконував ролі переважно негативного плану. Загалом, манера гри акторів старої школи дає уявлення про початки німого кіно.

Через п'ять років після появи «Укразії» в кіно прийшов звук, і професіоналам кіно доводиться мати справу з технічною трансформацією. Але не тільки: вони зазнають ідеологічного тиску, більше того, почалося цькування досвідчених кінорежисерів. Першим різку критику з позицій вульгарної ідеології, що не мала нічого спільного з мистецтвом, у тому числі з мистецтвом кіно, почав Г. Ремез. Не згадуючи заслуги Чардиніна перед українським кіно, про міжнародний успіх найвідоміших фільмів, він нагородив його ярликом «буржуазного режисера» та, спекулюючи на псевдопатріотизмі, писав у душі часу: «Російський буржуазний режисер взявся до роботи над українським матеріалом, але позиції буржуазного мислення не зрікся він при цьому переході і, контракуючись з українськими буржуазними елементами, творив він свої фільми. Звідси й виникло “національно-романтичне” спрямування “Тараса Трясила” (реж. П. Чардинін, сценарій В. Радіша), звідси і виник той низький ідейно-художній рівень, на якому стояв фільм, що мав віщувати собою злам в історії українського кіно, – фільм про великого поета бунтаря Тараса Шевченка (сценарій М. Панченка та Д. Бузька, реж. Чардинін)»⁹. Тут бачимо, якою була більшовицька вдячність за самовіддану працю.

На арену вийшло покоління, що відкидало зроблене до них, і часто робило кар'єру на політичній тріскотні. Час цей трагічний для українського кіно, в тому числі й для Пе-

⁶ Там само.

⁷ *Кіно*, 1926. № 6/7.

⁸ Бодик Л. Кінокадри життя й стрічки // Кризь кінооб'єкти часу. К.: *Мистецтво*, 1970. С. 216–219.

⁹ Ремез Г. Боротьба за фільм // *Кіно*, 1932. № 19–20.

тра Чардиніна, досвід і заслуги якого перестали цінуватися. На завершення – про долю фільму. Перший пригодницький фільм довго не сходив з екрану, мав успіх не тільки в Україні, а й за кордоном, його було представлено на Міжнародній виставці в Парижі.

1937 року в Москві фільм почали перемонтувати, щоб зробити скорочену версію під назвою «7+2». Але процес

зупинився після того, як Миколу Борисова оголосили ворогом народу, а фільм заборонили. За монтажними аркушами первісної версії, які збереглися, і за сторінками роману групи реставраторів Довженко-Центру в 2013 році вдалося скласти монтажну версію оригінальної оповіді. Відтворений таким чином фільм вперше показали на фестивалі «Німі ночі».

28 серпня в український прокат вийшла стрічка «2000 метрів до Андріївки»

Стрічка розповідає про Третю штурмову бригаду, яка в 2023 році подолала два кілометри замінованої лісосмуги, щоби звільнити село під Бахмутом. «Це смілива розповідь у реальному часі про війну, що відбувається прямо зараз», – ідеться в описі. Мстислав Чернов задокументував бої разом із фотографом AP, копродюсером та оператором Алексом Бабенком. Музику написав лауреат «Греммі» Сем Слейтер. Фільм Мстислава Чернова здобув нагороду за режисуру на Sundance та три призи на фестивалі Docudays UA. Видання IndieWire називає його «сильним свідченням війни», The Times – «найважливішим фільмом року». Мстислав Чернов презентував фільм на Міжнародному кінофестивалі у Карлових Варах, а також здобув перемогу в номінації «Найкращий міжнародний документальний фільм» на фестивалі документального кіно DocAviv в Ізраїлі.

Заза Буадзе зніме нову стрічку

Державне агентство України з питань кіно на початку року уклало угоду з TOB

«Основа фільм продакшн» про державну підтримку виробництва ігрового повнометражного фільму «Імені Вірського» у жанрі драми та байопіку. На його створення відвели рік і чотири місяці. Сценарій Дмитра Кращенка (псевдонім «Дмитро Бородін»), Миколи Рибалки та Валентини Руденко. Режисер Заза Буадзе. Фільм є переможцем 19 конкурсу за тематичним напрямом «Фільм про історичні постаті в державотворенні України, сучасних героїв українського народу та про події, що висвітлюють історію України» у 2024 році.

Найбільш титулований фільм

20 травня у Києві відбулась урочиста церемонія нагородження фільму «Мати апостолів» дипломом «Книги рекордів України». Стрічка визнана найбільш титулованою в історії українського кінематографа: вона отримала 88 нагород та відзнак на 62 міжнародних кінофестивалях у 28 країнах світу. Географія її показів охопила США, Канаду, Італію, Іспанію, Німеччину, Туреччину, Угорщину, Францію, Словаччину, Польщу, Китай, Венесуелу, Болгарію, Швецію, Австралію, Велику Британію та інші країни. Фільм створений у 2020 році компанією «Студія "Золоте Руно"» за підтримки Міністерства культури та стратегічних комунікацій України. Режисер – Заза Буадзе. Головні ролі виконали Наталія Половинка, Світлана Осипенко, Олександр Пожарський, Богдан Бенюк та ін. Участь стрічки в міжнародних кінофестивалях – це інструмент поширення правди про війну в Україні, інформаційної боротьби та формування національної самосвідомості.

Постраждала Одеська кіностудія

Російські військові в ніч на 10 червня атакували Україну 322 засобами повітряного нападу (315 дронами і сімома ракетами), а основним напрямком удару

був Київ. Тієї ночі постраждала Одеська кіностудія – місце, де творилось українське кіно. Пошкоджено павільйони, складські приміщення, декорації й автотранспорт. Повністю знищені декорації до фільму «Довженко» – національного проєкту про найвідомішого українського режисера.

ForeFilms планує чотири нові фільми

Український продюсер та співзасновник продакшену ForeFilms Володимир Яценко розповів в ексклюзивному коментарі Variety про роботу над чотирма новими фільмами: дебютним англійським фільмом Антоніо Лукіча, першим з 2021 року режисерським проєктом Валентина Васяновича, а також двома повнометражними картинами Павла Острікова й Нарімана Алієва. Фільми він представив на Каннському кіноринку – Яценко став одним з 20 продюсерів, яких організація European Film Promotion запросила для участі у нетворкінгу Producers on the Move.

«"Океан Ельзи": спостереження шторму»

Таку назву має біографічний документальний фільм, який розповідає про шлях гурту від моментів, коли в них не вірив ніхто, до переповнених стадіонів – через особисті конфлікти, творчі розриви та історичні виклики, які переживала країна. Це масштабний фільм про колектив, чий піснє є саундтреком життя мільйонів українців. Режисер стрічки – Артем Гри-